

Iz prakse za prakso

1.04 Strokovni članek

UDK 930.253(497.4)(094)

Prejeto: 16. 10. 2007

Izredne razmere in arhivsko gradivo

IVANKA ZAJC CIZELJ

dr., arhivska svetovalka

Zgodovinski arhiv Celje, Teharska cesta 1, SI-3000 Celje

e-pošta: ivanka.cizelj@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Na podlagi lastnih izkušenj nas avtorica seznaja z vplivom neusklajene zakonodaje in izrednih razmer na varovanje in ohranjanje kulturne dediščine.

KLJUČNE BESEDE: zakonodaja, stroka, izredne razmere, obrambni načrt, načrt dela v vojni, dokumentarno gradivo, arhivsko gradivo, družbenopolitične organizacije

ABSTRACT

EMERGENCY SITUATION AND ARCHIVAL MATERIAL

Referring to her own experience, the author aims to familiarize us with the effect that non-harmonised legislation and emergency situation have on the keeping and preserving of cultural heritage.

KEY WORDS: legislation, archival profession, emergency situation, defense plan, policy agenda in wartime, current records, archival material, sociopolitical organizations

Kljub dodelani arhivski zakonodaji se arhivisti še prepogosto srečujemo z nedoslednostjo zakonodaje, ki ureja poslovanje ustvarjalcev in ni usklajena z zahtevami arhivske stroke. Tako prihaja do tako banalnih dogodkov, kot sta izločanje in uničevanje dokumentarnega gradiva, ki ima po arhivskih predpisih vse značilnosti kulturne dediščine oziroma zgodovinskega spomenika in tako trajno vrednost za znanost in kulturo. Dodatno so k uničenju dokumentacije pripomogle tudi izredne razmere in družbenopolitične spremembe.

Nesoglasja med zakonodajo in stroko

Ne samo nedoslednost pri sestavljanju in sprejemanju strokovnih predpisov, ampak tudi nepoznavanje in nepravilno vrednotenje dokumentacije v izrednih razmerah (v mislih imam obrambni načrt) je marsikje pripomoglo, da so uničili gradivo, ki je bilo pomembno za znanost in kulturo – tako skoraj na nobeni šoli ne bomo več našli zapisnikov osnovne organizacije Zveze komunistov (OO ZKS) in tudi marsikaj drugega je romalo v uničenje. Tako sklepam na podlagi dejanskega stanja dokumentacije in preučitve dokumentacije komiteja za SLO DS (Splošni ljudski odpor in družbeno samozaščito), ki je bil zadolžen za varnostni in obrambni načrt.

Leta 1975 je bila na državni ravni sprejeta uredba o merilih, na podlagi katerih so določali za ljudsko obrambo pomembne podatke in sprejemali ukrepe za zavarovanje le-teh. Ta predpis pravi v prvem členu: "*Za ljudsko obrambo pomembni podatki iz delovnega področja državnih organov, organizacij združenega dela in drugih organizacij, ki jih je treba varovati kot državno in uradno tajnost, so listine in njihove vsebina, bojna in druga materialna sredstva ..., ki bi utegnili škodovati ljudski obrambi in varnost države, če bi bili odkriti.*"¹

Kot listine opredeljuje uredba vse pisane, tiskane, risane, posnete in podobne materiale.

O vrsti in stopnji tajnosti podatkov ljudske obrambe ter obveznih ukrepov za zavarovanje je odločal predstojnik državnega organa oziroma odgovorna oseba v delovni ali drugi organizaciji, na katere se je podatek nanašal (to je bila torej dolžnost ustvarjalca in ne imetnika gradiva). Uporabnik (imetnik) teh podatkov je moral le-te varovati in izvajati predpisane ukrepe; stopnjo tajnosti je lahko spremenil le v soglasju z ustvarjalcem teh (doku-

mentov) podatkov. Predpisani obvezno varovanje in ukrepanje sta veljali do preklica ustvarjalca podatka.

Člen 24 te uredbe pravi: "*Državni organi, organizacije združenega dela in druge organizacije so dolžne na podlagi meril in obveznih ukrepov za zavarovanje, ki jih predpisuje ta uredba, predpisati v svojih splošnih aktih, katere vrste za ljudsko obrambo pomembnih podatkov iz njihovega delovnega področja se štejejo za tajne podatke ljudske obrambe, in določiti ukrepe in postopke za njihovo zavarovanje, kakor tudi posebne ukrepe in postopek za njihovo zavarovanje v odnosu s tujimi pravnimi in fizičnimi osebami.*"

Organizacije združenega dela, krajevne skupnosti, samoupravne organizacije in skupnosti, družbenopolitične in družbene organizacije ter družbenopolitične skupnosti so morale na podlagi enotne metodologije in kazalcev pripraviti, izdelati, usklajevati, sprejeti, spremljati in dopolnjevati obrambne načrte, ki so vsebovali dokumente za:

- ukrepe pripravljenosti
- mobilizacijo
- delovanje gospodarstva in družbenih dejavnosti v vojni
- uporabo teritorialne obrambe in civilne zaščite
- varnostne ukrepe in ukrepe samozaščite
- delovanje sistema opazovanja in obveščanja.²

V okviru varnostnih ukrepov in ukrepov samozaščite so načrtovali varstvo dokumentov, osebja, objektov in drugih materialnih dobrin. Ti dokumenti so določali preventivne in druge ukrepe ter dejavnosti, *organizacijo sile, sredstva, naloge in postopke subjektov samozaščite ob neposredni vojni nevarnosti, izvajanje mobilizacije in v vojnih razmerah preprečevanje, odkrivanje in onemogočanje delovanja zunanjega in notranjega sovražnika.*

Obrambni načrt osnovne organizacije Zveze komunistov Slovenije (OO ZKS) na Osnovni šoli Primoža Trubarja v Laškem je imel v okviru nalog in postopkov pri izvajanju varnostnih ukrepov in ukrepov družbene samozaščite tudi te postopke za varovanje dokumentov pomembnih za obrambo in zaščito – *v občini, organih, organizacijah in skupnostih je treba poskrbeti za ureditev arhivskega gradiva ter brambo po teh navodilih:*

skupina A so najzaupejši arhiv in dokumenti, ki jih sovražnik ne sme zaseči (kateri dokumenti so v tej skupini, je bilo navedeno v posebni zaprti kuverti –

¹ Uredba o merilih, po katerih se določajo za ljudsko obrambo pomembni podatki, in o ukrepih za njihovo zavarovanje, Ur. l. SFRJ 6/1975.

² Odlok o temeljih enotne metodologije in enotnih kazalnikov za izdelavo obrambnih načrtov, Ur. l. SFRJ 11/1986; Navodilo za uporabo odloka o temeljih enotne metodologije in enotnih kazalnikov za izdelavo obrambnih načrtov, Ur. l. SFRJ 3/1987.

v to skupino so vključili vso prejeto ali odposlano "zaupno" pošto – člani sekretariata so bili zadovoljeni za to, da te dokumente spravijo v posebne plastične zaboje in jih zakopljejo na določenem kraju – v tem dokumentu je kot kraj zakopa naveden Lahomšek – na katerem bi bili varni pred uničenjem in odtujitvijo);

skupina B so arhiv in dokumenti, ki jih je potrebno imeti stalno pri sebi; tudi seznam teh dokumentov je bil v zaprti kuverti – mednje so sodili dokumenti v rdeči (obrambni načrt OO ZKS), zeleni (načrt ukrepov za preprečevanje in odpravljanje izrednih razmer) in modri mapi (evidenčna knjiga);

skupina C so arhiv in dokumenti, ki ga je treba uničiti (zaprta kuverta vsebuje navodilo za uničenje (s sežigom) arhiva in dokumentov – *vsega drugega: literaturo, zapisnike in vso pošto, ki nima skupnega značaja* – torej v bistvu ves arhiv, ki priča o delovanju osnovne organizacije, razen zaupne pošte. Naveden je tudi čas in kraj uničenja: *po prvem izrednem sklicu OO ZKS na šolskem dvorišču*. Postopek naj bi izpeljali člani sekretariata osnovne organizacije in o uničenju podpisali (pisno) izjavo).³

Kar zadeva šolsko dokumentacijo pa je v obrambnem načrtu osnovne šole v Laškem (leta 1987) navedeno to gradivo, ki ga je v izrednih razmerah potrebno ohraniti in ustrezno zaščititi:

- šolske kronike
- načrte obrambnih priprav I, II, III, in IV
- obrambni načrt OO ZKS (osnovne organizacije Zveze komunistov Slovenije)
- načrt nalog za družbeno in politično aktivnost
- načrt ukrepov za preprečevanje in odpravljanje izrednih razmer
- načrt ukrepov in aktivnosti OO ZS (osnovne organizacije Zveze sindikatov)
- evidenca članov OO ZK
- matični listi učencev
- matične knjige
- zapisniki samoupravnih organov
- delovne knjižice zaposlenih in
- varnostni načrt.⁴

V načrtu za delo v vojni iste osnovne šole (leta 1989) je bil predviden določen postopek ravnanja s šolsko dokumentacijo, da ne bi prišla sovražniku v roke. Vsa šolska dokumentacija je bila ustrezno označena glede na pomen, ki ji ga je določil ustvarjalec. Tu arhivskih predpisov niso upoštevali.

V prvo skupino so sodili dokumenti, ki jih je

bilo potrebno ohraniti in spraviti tako, da ob morebitni nevarnosti ne bi prišli nepoklicanim v roke. Za to so imeli pripravljene primerne plastične zaboje, v katere bi ob neposredni vojni nevarnosti spravili gradivo in ga zakopali na ustreznem kraju. V to skupino so sodili ti dokumenti:

- matične knjige
- matični listi
- šolske kronike
- obrambni načrt
- arhiv organizacije ZKS
- delovodnik in arhiv zaupnega delovodnika
- investicijska dokumentacija
- uradna dokumentacija tekočega leta.

Ta arhiv je bil označen z rdečo barvo, zanj pa je bil odgovoren upravitelj vojnega načrta.

Druga skupina dokumentacije je bila označena z zeleno barvo; predvidena je bila za uničenje *"s kurjenjem na mestu, ki ga določi načelnik CZ (civilne zaščite) in vodja I. splošne ekipe CZ, ki je zanj tudi odgovoren"*.

V to skupino so sodili:

- imeniki
- tedniki
- redovalnice
- dnevniki
- dokumentacija o dopolnilnem pouku
- dokumentacija o konferencah učiteljskih zborov
- dokumentacija o psiholoških opazanjih učencev.

Vso preostalo dokumentacijo pa naj bi pomešali in iz nje odstranili arhivske oznake – za izvedbo tega dela je bil odgovoren tajnik šole.⁵

Koliko so bili ti predpisi usodni za arhivsko dokumentacijo, mi ni znano. Glede na povedano in tudi nove šolske predpise pa sklepam, da je bilo tako marsikje uničeno gradivo, pomembno za znatnost in kulturo.

Izredne razmere in gradivo DPO

Septembra 1989 so bili sprejeti amandmaji k ustavi Socialistične republike Slovenije (SRS), ki so omogočili uzakonitev strankarskega političnega združevanja ter neposredne in tajne volitve. Zakon o političnem združevanju in Zakon o volitvah sta bila sprejeta 27. decembra 1989.

Volitve leta 1990 so potekale z listami strank – zmagala je koalicija Demokratična opozicija Slovenije (Demos: Slovenska demokratična zveza, Socialdemokratska stranka Slovenije, Slovenska kmečka zveza – Ljudska stranka, Zeleni Slovenije, Slo-

³ ZAC, fond Osnovna šola Laško, Obrambni načrt OO ZKS, sig. 26/272.

⁴ ZAC, fond Osnovna šola Laško, Obrambni načrt 1987, sig. 26/264.

⁵ ZAC, fond OŠ Laško, Načrt dela v vojni 1989, sig. 27/269.

venski krščanski demokrati, Liberalna stranka); poslanske mandate so dobili: Demos, Liberalnodemokratska stranka, Socialistična stranka Slovenije in Stranka demokratične prenove.

Na demokratične spremembe se je na podlagi sklepa predsedstva Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) odzvala Jugoslovanska ljudska armada (JLA) in začela razoroževati Teritorialno obrambo (TO); na to se je Slovenija odzvala tako, da je na osnovi zakona o SLO in DS ustanovila manevrsko strukturo Narodne zaščite (NZ) in reorganizirala TO. Do prvega incidenta je prišlo 23. maja v Pekrah pri Mariboru. 25. junija 1991 je skupščina republike Slovenije razglasila samostojnost. Zvezni izvršni svet se je še isti večer sestal in sprejel odlok o zaščiti državnih meja in tako sta se začela pohod JLA proti mejnim prehodom in vojna v Sloveniji.

Vse navedeno je vplivalo tudi na gradivo DPO, predvsem tistih DPO, ki so se oblikovale kot stranke, in sicer SZDL (Socialistična stranka Slovenije), ZKS (Stranka demokratične prenove) in ZSMS (Liberalnodemokratska stranka); te na volitvah niso dobile tolikšne podpore, da bi lahko obdržale vse zaposlene in nepremičnine, ki so jih do takrat imele. Tako se je zgodilo, da so zaposleni v nekaterih občinskih organizacijah tako rekoč čez noč izgubili službo – kritično je bilo zlasti v tistih občinah, v katerih so bile te stranke poražene ali so dobile premalo glasov, da bi lahko obdržale zaposlene in vse prostore, ki so ji imele dotlej, kajti materialno stanje stranke je bilo odvisno od števila mandatov.

Ob navedenih družbenih spremembah strokovna služba ZAC ni držala križem rok – 10. maja 1990 so bila poslana pisna navodila o ohranitvi in odbiranju arhivskega gradiva vsem občinskim organizacijam DPO. Predvsem pa so bili imetniki opozorjeni na to, da je njihovo gradivo pomembno za zgodovino in kulturo in ga je kot tako potrebno čuvati ter zavarovati pred uničenjem in izgubo.

Zaradi takih razmer je bila tudi do skrajnosti povečana zunanja služba – če ni uspelo navezati osebnega stika na terenu, sem navezovala stike po telefonu in predvsem prosila zaposlene, da obvestijo ZAC, če bi se kakorkoli pokazalo, da je arhivsko gradivo ogroženo, kajti v tem primeru bi prevzeli dokumentacijo v celoti. Na osnovi dolgotrajnega dela na terenu sem namreč ugotovila, da v večini DPO arhivskega gradiva sploh niso odbirali v skladu z mojimi navodili, glede na razmere pa tudi ni bilo možnosti, da bi odbiranje v takratnih okoliščinah izvajali. Marsikje je bilo dokumentarno gradivo arhivirano v neustreznih prostorih, kot so

kleti, hodniki in zaklonišča. Občinske organizacije ZKS so poleg mojih navodil dobile tudi navodila od CK ZKS – predvsem ta so upoštevala – in sicer da naj odbirajo lastno gradivo in gradivo nižjih organov do 10. kongresa in ga predajo pristojnim arhivom. Od leta 1986 pa naj bi bila vsa dokumentacija last Stranke demokratične prenove.

Tako sem do srede junija 1990 dobila zagotovila večine DPO, da gradivo ni ogroženo, da bo ostalo v prostorih, v katerih je bilo shranjeno do tedaj, in da me bodo obvestili, če bi prišlo do kakršnihkoli sprememb glede varovanja dokumentacije.

Ustvarjalci, ki so ravnali po mojih navodilih, so bili bolj izjema kot pravilo – bilo so samo ti: OK SZDL Krško, OK SZDL Šentjur in OK ZSMS Šentjur. OK SZDL Šentjur je ZAC predala odbrano, urejeno in popisano arhivsko gradivo že 22. maja 1990. Gradivo OK SZDL Krško je sicer ostalo v istih prostorih; novi najemnik pa je bil toliko ozaveščen, da je opozoril nekdanjega predstojnika SZDL, da bo prostore spraznil, ta pa se je obrnil na strokovno službo ZAC. Ta je takoj posredovala in tako je bilo gradivo 14. junija 1991 prevzeto v celoti in odbrano v ZAC. Pregled dokumentacije OK ZSMS je bil opravljen 10. novembra 1992 – ugotovljeno je bilo, da gradivo ni niti popisano niti odbrano; shranjeno pa je bilo v zaklenjenih omarah na hodniku pred prostori LDS in tako je ostalo do leta 2002, ko ga je prevzel ZAC.

Po rešitvi prostorskega problema in preselitvi v nove prostore je strokovna služba ZAC načrtno začela iskati in reševati gradivo DPO – predvsem ZSMS, SZDL in ZK. Akcija – sodelovali so vsi strokovni delavci ZAC – je potekala do leta 2004, ko so bile izkoriščene vse možnosti in pridobljene informacije o (morebitnem) uničenju gradiva, gradivo, ki se je ohranilo, pa je prevzel ZAC.

Uničenju gradiva DPO so v glavnem botrovale izredne razmere – tako odpuščanje zaposlenih, odtujitev prostorov, v katerih so delovale, sprememba družbenopolitičnega sistema in kot posledica reorganizacija delovanja oziroma ukinitve ustvarjalcev, neupoštevanje navodil strokovne službe ZAC in ne nazadnje invazija JNA, ki je povzročila vojno stanje in primerno reakcijo – tako so morali aktivirati zaklonišča. Dokumentacija, ki je bila tam shranjena, je bila leta 1991 uničena, del dokumentacije je bilo tudi načrtno uničene glede na obrambni načrt. Sklepam pa, da je večinoma šlo za nepoznavanje predpisov pri odtujitvi prostorov, ko je novi lastnik preprosto naročil komunalni službi, naj stavbo (prostore) počisti.

Po končani akciji je bilo ugotovljeno, da je najboljše ohranjeno gradivo partijske organizacije, ker

ga je načrtno prevzemal arhiv Centralnega komiteja ZKS, ta ga je po reorganizaciji arhivske službe predal pristojnim arhivom (Celju leta 1993) – tako se je v celoti ohranilo gradivo okrožnega in okrajnih komitejev ter občinskih do leta 1966 oziroma 1969. Uničeno je bilo gradivo OK ZKS: Hrastnik 1966–1990, Laško 1969–1990, Mozirje 1969–1990, Sevnica 1966–1990 (obstoja zapis v gasilski evidenci, da so ga sežgali), Slovenske Konjice 1970–1990 (dobili naj bi navodilo iz Ljubljane, da naj ga zažgejo), Šentjur 1969–1990, Šmarje 1972–1990 (enako pojasnilo kot v Slovenskih Konjicah), Trbovlje 1967–1990 (gradivo je bilo shranjeno v zaklonišču in leta 1991 odpeljano v uničenje) in Zagorje 1969–1990.

Drugače pa je bilo z gradivom občinskih organizacij SZDL – zanj je značilno, da je bilo v posameznih občinah v celoti uničeno, in sicer v Hrastniku, Mozirjah, Slovenskih Konjicah in Trbovljah, drugje pa je bolj ali manj slabše ohranjeno – razen v OK SZDL Celje, saj je ostala vsa dokumentacija v prvotnem skladišču – v kletnih prostorih stavbe DPO v Gledališki 2. Ohranitvi je botrovalo tudi naključje; ključ od skladišča je namreč imela strokovna delavka ZAC in tako ob prevzemu stavbe novi lastnik v zaklenjene prostore ni posegal. Tako se je dokumentacija OK SZDL Celje v celoti ohranila in jo je ZAC prevzel kmalu po preselitvi v nove prostore – gradivo je že arhivsko obdelano in popisano. Gre za fond neprecenljive vrednosti tudi zato, ker je dokumentacija v celoti ohranjena in tako lahko ob vzorčnem primeru sklepamo, kakšno je bil delovanje Socialistične zveze tudi v drugih občinah.

Najslabše je ohranjeno gradivo občinskih organizacij ZSMS – v celoti je bilo uničeno v Brežicah, Celju, Hrastniku, Laškem, Mozirjah, Slovenskih Konjicah, Trbovljah, Velenju in Zagorju. Zelo lepo pa se je ohranilo v Šentjuru in tako obstaja vsaj en fond, ki daje vpogled v delovanje občinske mladinske organizacije.

Dokumentacija, ki je nastajala pri delovanju OK ZSMS Šentjur, je bila shranjena v dveh omarah v prostorih LDS in jo je prevzel ZAC decembra 2002 kot celoto. Vrednotenje je potekalo skladno s predpisi in dejstvom, da je prevzeto dokumentarno gradivo zelo dragoceno, kajti mladinske organizacije niso ravno vzorno skrbele za ohranjanje dokumentacije o svojem delovanju in je v bistvu šentjurska OK ZSMS ena redkih, ki so poskrbele, da se je ohranila bogata dediščina o mladinskih delovnih akcijah (MDA) in Mladinski delovni brigadi (MDB) Miloša Zidanske – tako spisovno kot materialno – ohranjeni so poleg spisovnega gradiva še

stenski časopisi, plakete, priznanja, emblemi, prapori, brigadni časopisi, fotografije ...

Viri

Uradni list SFRJ 6/1975, 11/1986 in 3/1987.

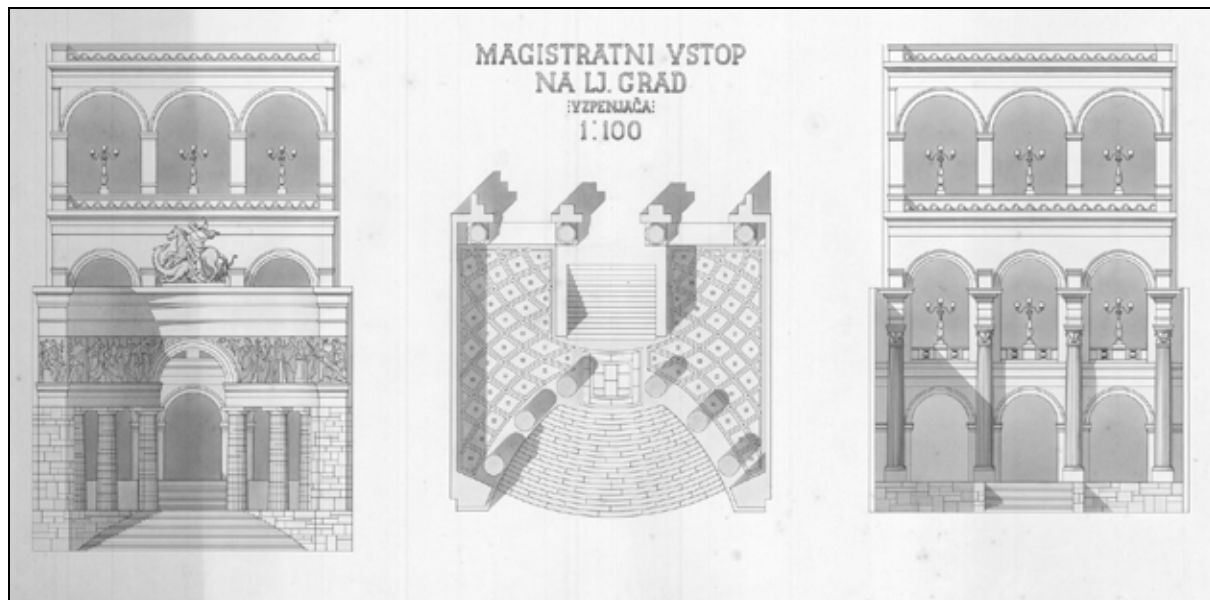
Zgodovinski arhiv Celje, fond Osnovna šola Laško, fascikel 26, sig.: 26/264, 26/269, 26/272.

Zusammenfassung

AUSNAHMESITUATIONEN UND ARCHIVGUT

Als ich im Jahr 2004 den Zustand des erhaltenen und übernommenen Archivguts der gesellschaftspolitischen Organisationen überprüfte, stellte ich fest, dass sich meine langjährige Tätigkeit auf diesem Gebiet und alle Bemühungen zur Erhaltung dieses Archivguts schlecht bezahlt gemacht haben. Wahr ist auch, dass das Historische Archiv Celje mit der Übernahme aufgrund der Raumnot mindestens 50 Jahre im Rückstand war und mehr oder weniger für die Erhaltung des Archivguts an der Ursprungsstelle sorgte, doch trug das Gesetz über das Natur- und Kulturerbe in ausreichendem Maß dafür Sorge, dass das Archivgut trotzdem erhalten werden musste. Die Gemeindegremien für gesellschaftliche Tätigkeiten erließen Bescheide über gesellschaftliche juristische Personen und Vereine, deren Archivgut vom Historischen Archiv Celje übernommen wird, und verpflichtete so die Inhaber per Gesetz zum Schutz des Archivguts bis zur Übernahme ins Archiv. Ein Vorschlag der Inhaber wurde auf der Grundlage der Bewertung der anbietenden Stellen vom Fachdienst des Historischen Archivs Celje erarbeitet. Alle anbietenden Stellen bzw. öffentlichen-rechtlichen Körperschaften erhielten auch Anweisungen zur Aussonderung von Archivgut aus Schriftgut, die mithilfe typisierter Anweisungen und des Zustands des Schriftgutes bei der einzelnen Körperschaft erfolgten. Leider hat die Praxis anderes gezeigt, und das Kulturerbe war mancherorts in die Papierfabrik gewandert oder wurde verbrannt.

Als ich mich mit der Problematik etwas intensiver befasste, stellte ich fest, dass bei mancher Vernichtung die Unkenntnis der archivischen Vorschriften und vor allem die fehlende Koordination der Bewertung und den Schutz des Schriftgutes in Ausnahmesituationen regelnden Vorschriften mit den Anforderungen des Archivwesens Pate standen.

Del načrta vzpenjače na ljubljanski grad, arhitekt Jože Plečnik leta 1947 (Arhitekturni muzej Ljubljana)